

FRANTIŠEK ŠTRAUS

PRÍRUČNÝ SLOVNÍK
literárnovedných
termínov

Vydavateľstvo
Spolku slovenských spisovateľov

František Štraus
PRÍRUČNÝ SLOVNÍK
literárnovedných termínov

Vydavateľstvo
Spolku slovenských spisovateľov

Copyright © František Štraus
Cover design © Peter Valček

Vyšlo s finančným príspevkom
Ministerstva kultúry SR

VYDAVATEĽSTVO
SPOLKU SLOVENSKÝCH SPISOVATEĽOV
spol. s r. o.

František Štraus: Príručný slovník literárnovedných termínov
Zodpovedná redaktorka Johana Hasonová
Obálka Peter Valček
Sadzba Anna Chovanová
Tlač LORCA Bratislava
Prvé vydanie
Printed in Slovakia

ISBN 80-8061-065-7

ÚVOD

Vytvoriť koncepčný *Príručný slovník literárnovedných termínov* si vyžiadala vysokoškolská prax, odborné štúdium umeleckej literatúry, presnejšie potreba nadobudnúť špeciálne odborné literárne vzdelanie, vzdelanie učiteľa literatúry.

Vysokoškolské štúdium literatúry preskupuje a prehľbuje celý systém, všetky zložky literárneho vzdelania. Kvalitatívne a kvantitatívne sa od predchádzajúcej výučby líši už tým, že je najvyšším stupňom odborného literárneho a literárnovedného vzdelania – literárnoteoretického, literárnohistorického a literárnokritického, ktoré si poslucháč osvojuje samostatne, ale aj sprostredkovane: prostredníctvom literárneho diela a jeho autora (formou čitateľských besied), pomocou prednášok, seminárov a cvičení vedených literárnym vedcom, ktorým by mal byť každý vysokoškolský učiteľ literatúry, prostredníctvom literárnych inštitúcií (kníhnic, divadiel, literárnych múzeí, vydavateľstiev, literárnych redakcií), masových komunikačných prostriedkov (televízie, rozhlasu) a pod.

Príručný slovník literárnovedných termínov je iba základnou študijnou pomôckou, ktorá umožňuje poslucháčom etymológii, stručným vymedzením, krátkou charakteristikou literárnovedných pojmov a príkladmi rýchle a odborne precízne si osvojiť ich sémantiku v takom rozsahu, aby poslucháč mohol odborne komunikovať vo vyučovacom procese literárneho a literárnovedného vysokoškolského vzdelávania.

Príručný slovník literárnovedných termínov nadväzuje na predchádzajúce lexikografické spracovania literárnovednej terminológie, predovšetkým na Slovník literární teorie Š. Vlašina a kol., ďalej na Poetický slovník T. Žilku, Slovník literárnovedných termínov J. Findru – E. Gombalu – I. Plintoviča, Slovník literárnovedných termínov L. I. Timofejeva – S. V. Turajeva v preklade V. Čerevku, V. Kochola, S. Lesňákovéj a D. Slobodníka, starší Stručný slovník literárnovedných termínov L. Timofejeva a N. Vengrova, ktorého slovenské vydanie dopl-

nili a spracovali M. Bakoš a R. Brtáň, prípadne na najnovšie slovenské i české publikácie z oblasti teórie literatúry a poetiky.

Slovník si nenárokje na úplnosť. Vyslovujeme nádej i presvedčenie, že bude vhodnou a dobrou pomôckou pre poslucháčov odborového i neodborového štúdia pri osvojovaní základnej a náročnej literárnovednej terminológie.

František Štraus

A

absolútna báseň (lat. absolūtus = úplný, nezávislý, dokonalý, všeobecne platný) – báseň, ktorej slová nie sú pojmami, nemajú žiadny význam a vytvárajú nový jazyk. Hoci báseň zostáva plynulým sledom slov, viet a veršov, nemá nijakú zmyslovú hodnotu, je skladbou zvukov. Jazyk absolútnej básne má byť internacionálny. Príkladom takejto deštrukcie tvárnych prostriedkov a geniálnej slovnej hry je báseň nemeckého básnika Christiana Morgensterna.

Kroklokwaŕzi? Semememi!

Seiokrontro – praŕiplo:

Bifzi, bafzi; hulalemi:

quasti basti bo...

Lalu lalu lalu lalu la!

Hontraruru miromente

zasku zas rü rü?

Entepente leiolente

klekwapufzi lü?

Lalu lalu lalu lalu la!

Simarar kos malzipempu

silzuzankunkrei (;)!

Marjomar dos: Quempu Lempu

Siri Siri Sei (!)

Lalu lalu lalu lalu la!

(Ch. Morgenstern: Das Grosse Lalula)

absolútna poézia (lat. absolūtus = úplný, nezávislý, dokonalý, všeobecne platný) – termín, ktorý označuje tvorbu tzv. prekliatych básnikov z konca 19. storočia (od E. Poea po P. Verlaina), usilujúcich sa o poeticky dokonalú poéziu, ktorá podľa P. Verlaina mala byť absolútna v obraznosti, výraze i vo zvukovej organizácii verša. Súbor kritických esejí a ukážok z tvorby T. CorbiŽra, A. Rimbauda a S. Mallarmého Verlaine nazval Prekliati básnici iba z komerčných dôvodov. Práve preto sa tento neurčitý termín spája aj s básňami,

ktorých jazyk nezávisí od významovej hodnoty slova. Neraz sa ním označovala aj postsymbolistická poézia (→ čistá, → abstraktná, → konkrétna), ale najmä poézia modernistických básnických smerov v literatúre 20. stor. (→ dadaizmus, → futurizmus, → surrealizmus a i.).

V slovenskej literatúre absolútna poézia nemá nejakých typických predstaviteľov. Slovenský → nadrealizmus má svoje gnozeologické a poetologické špecifiká.

abstraktná poézia (lat. abstractus = myšlienkový, pojmový, neskutocný) – moderná poézia, zbavená predmetnej a významovej logickosti, nadväzujúca na → absolútnu poéziu a → lartpourtartizmus, ovplyvnená najmä → dadaizmom a ruským → futurizmom. Známe sú najmä abstraktné básne Morgensternove, napr. Veľká Lalula (→ absolútna báseň). Po druhej svetovej vojne ožila vo francúzskom → lettrizme a v nemeckej → konkrétnej poézii, ktorá si vytvárala i vlastný jazyk, vybudovaný na zvukových vlastnostiach. Nie slová a vety s konkrétnym významom, ale skladba foném, ich zvukové usporiadanie má vyvolávať estetický zážitok. Abstraktná poézia nevychádza len z dadaizmu (z deštrukcie jazyka, H. Arp) a z ruského kubofuturizmu (→ zaumný jazyk, V. Chlebnikov), inšpirovala sa i ľudovou slovesnosťou a literatúrou pre deti, kde sa nachádzajú slová neurčitého zmyslu a kde sa za istým zvukovým zoskupením hľadá konkrétny význam výpovede. Abstraktná poézia v niektorých západných literatúrach ožila po druhej svetovej vojne v literárnom hnutí lettrizmu (Francúzsko), → konkrétnej poézii (Nemecko), ba aj v počítačových textoch. V slovenskej literatúre za predstaviteľa abstraktnej poézie možno do istej miery označiť vizionárskeho básnika slovenského romantizmu S. B. Hroboňa.

absurdná dráma (lat. absurdus = nezmysel, nemožnosť) – dramatický text s osobitnou štruktúrou, ktorý porušuje tradičné významové a formálne postupy divadelnej hry a vytvára vlastnú, odlišnú a radikálnu dramatickú štruktúru. Hoci jej základnou témou je absurdnosť postavenia človeka v spoločnosti, jeho osamelosť, neschopnosť koexistencie a existenčná voľba v absurdnom ľudskom postavení, jej špecifickosť určuje predovšetkým radikálna zmena poetiky:

nemá súvislý dej, neraz chýba zápleтка a charakteristika postáv, akákoľvek motivácia ich konania, ich jazyk stráca dorozumievaciu funkciu a pod. Pretože každý autor chápe dramatickú štruktúru absurdnej drámy po svojom, nevytvoril sa žiadny smer ani škola, ktorá by vymedzovala jej umeleckú jednotu a spoločné znaky.

Za predchodcu absurdnej drámy sa považuje francúzsky básnik, dramatik a prozaik A. Jarry, iniciátor absurdného divadla ubuovským cyklom *Ubu Roi* (Kráľ Ubu, 1896). K jej najvýznamnejším predstaviteľom patria Samuel Beckett (Čakanie na Godota, Koniec hry), Eugène Ionesco (Plešivá speváčka, Stoličky, Nosorožec), Jean Genét (Slúžky, Balkón), Arthur Adamov a i.

adaptácia (fr. adaptation = prispôsobenie, prepis) – pojem znamená:

1. v textológii tematickú, kompozičnú, jazykovú a i. úpravu textu, ktorá má uľahčiť jeho pochopenie, napr. úprava klasických diel pre študujúcu mládež alebo sprístupnenie antickej a stredovekej literatúry; 2. v teórii prekladu úpravu a aktualizáciu preložených textov nahradením zastaraných jazykových prvkov, odstránením štylistických neobratností, zmenou reálií a pod., priblíženie textu čitateľskému povedomiu, prispôsobenie dramatického diela novému umeleckému zámeru; 3. v divadelnej tvorbe tvorivý prepis alebo moderné prepracovanie dramatického alebo prozaického, zriedkavo básnického diela pre film, televíziu, rozhlas, pre školskú výučbu a pod. Adaptáciou vznikajú esteticky a umelecky hodnotné texty, ktoré nadväzujú na umelecké, vedecké a publicistické hodnoty pôvodných textov. Adaptácia sa môže realizovať formou: 1. *eliminácie* (vynechaním istých častí diela), 2. *amplifikácie* (rozšírením istých častí diela) a 3. *kontaminácie* (nový text sa vytvorí z viacerých textov).

adónsky verš (gr. Adónis = mýtický boh, milenec Afrodity) – v antickej metrike daktylská katalektická (neúplná) dipódia (dvojstopa) vzorca: – U U/ –U.

Mílo jačící

– U U/ – –

Spevče nášého

– U U/ – U

Dvorca kohútka,
 – U U/ – U
Právo na lidstva
 – U U/ – U
Krála mající!
 – U U/ – –

(J. Hollý: Na kohútka)

adresát/adresant → komunikácia

aferéza (gr. afairesis = odňatie) – štylistická figúra, pri ktorej dochádza k odsunu samohlásky alebo spoluhlásky, prípadne slabiky:
Alžbeta – Beta, aký div – ký div a pod.

aforizmus (gr. aforismos = vymedzenie) – krátka, reflexívna literárna forma, stručne, vtipne, ba aj ironicky vyjadrená myšlienka či výrok, ktorého obsahom je životná pravda alebo nejaký morálny princíp.

Čas vše mění i časy...

(J. Kollár)

My chytili sme sa do služby ducha, a preto prejsť musíme cestu života trnistú.

(L. Štúr)

V temnote, v ktorej sa ocitáme, vedec naráža na múr, nevedomec však ostáva pokojne uprostred izby.

(A. France)

agitačná literatúra (lat. agitāre = podnecovať, povzbudzovať) – druh literatúry, ktorej estetická funkcia je podriadená poznávacej, označovacej, politicko-náučnej, výchovnej či inej aktuálnej spoločenskej funkcii. Agitačná literatúra využíva publicistické žánre (→ pamflet, → reportáž a i.), básnické (→ song, → kuplet, → pieseň, → agitka, → častuška a i.), prozaické (budovateľský román) a dramatické formy. Agitačné prvky obsahovala literatúra od najstarších dôb, napr. didaktické a náboženské → eposy, → epištoly, → legendy, → komédie a pod.

agitka (lat. agitāre = podnecovať, povzbudzovať) – žáner agitačnej literatúry, lyrická báseň s aktuálnym politickým obsahom adresovaná skupine občanov, zhromaždeniu a pod. V širšom zmysle slova sa za agitku považuje i článok, prejav alebo kultúrne pásmo s popularizačnou, publicistickou, politickou či výchovnou funkciou.

agón (gr. agónus = zápas, preteky) – v antickej komédii časť, v ktorej sa predstavitelia (hlavné postavy) drámy stretávajú v prudkom dialógu. Spor rozsúdi tretia osoba (autor) časťou piesne nazývanej sfrágis (gr. = pečať). Dialógy mali osobitnú metrickú organizáciu, napr. Aristofanes jambický trimeter nahradil anapestickým alebo štvorstopovým jambickým veršom, ale najčastejšie štvorstopovým trochejským veršom.

akatalektika (gr. akataléxis = neprerušenosť, neukončenosť) – časť metriky, ktorá sa zaoberá rytmickým ukončením verša; zakončenie verša úplnou stopou:

A ticho, ticho ako v prázdnom chráme,

x xę x/ xę x/ xę x/ xę x/ xę x

U -/U -/U -/U -/U -/U -/U

niet ruchu, hnutia v tomto raji skál

x xę x/ xę x/ xę x/ xę x/ xę

U -/U -/U -/U -/U -/U -

(S. H. Vajanský: Mójmu Turcu)

akcentový verš (lat. accentus = prízvuk) → tonický veršový systém.

akmeizmus (gr. akmé = vrchol, vyvrcholenie) – literárny smer v ruskej poézii, ktorý bol reakciou na estetiku a poetiku symbolizmu; odmietal kult symbolu s odôvodnením, že napr. ruža je ružou, a nie symbolom ženskej krásy a pod. Príkladom môže byť dielo N. Gumiova, A. Achmatovovej a i.

akronym (gr. akrón = okraj, koniec; onyma = meno) – slovo, prípadne názov zložený so začiatočných písmen alebo slabík viacerých slov, napr. Jégé (iniciály pseudonymu Ján Grob), tesil (*textil* + *silon*), Tesla (*technika* + *slaboprúdová*) a pod.

akrostich (gr. akrostichon, akros = horný, vrchný; stichos = verš) – báseň (verše), v ktorej spravidla začiatočné písmená (slabiky), resp. prvé písmená strof, čítané zhora nadol, vytvárajú slovo, skupinu slov alebo vetu, najčastejšie meno autora, adresáta či meno významnej osobnosti, priateľa, milovanej osoby alebo nejakú venovaciú formulu či inú výpoveď. Akrostich môže byť zdrojom dôležitej informácie z literárnej histórie, inokedy môže poslúžiť ako žart, prípadne umožní uviesť do básnického textu slovo či myšlienku cenzúrou tabuizovanú a pod.

Okrem „pravého“ akrostichu poznáme i jeho ďalšie formy: keď sú v básni hlásky zoradené abecedne, vznikne *abecedár – alfabetický akrostich*; ak akrostich vytvára prvé písmeno prvého verša, druhé písmeno druhého verša atď., hovoríme o *krížnom akrostichu*. Zriedkavejšie sa stretávame s básňami, v ktorých sa vyskytuje *mezostich* (vytvárajú ho prostredné písmená veršov) alebo *telestich* (vytvárajú ho posledné písmená veršov). Najnáročnejšou formou akrostichu je *akroteleuton*, v ktorom začiatočné písmená čítané zhora nadol a koncové písmená čítané zdola nahor vytvárajú to isté slovo, skupinu slov alebo vetu.

Akrostich a jeho rozličné formy na rozdiel od iných spôsobov eufonického využívania hlások je výlučne vizuálnym básnickým prostriedkom. Aj preto sa graficky vyznačuje veľkými písmenami alebo odlišným typom písma (ak ho autor nechce z nejakých dôvodov utajiť). Akusticky sa nedá postihnúť.

Akrostich má svoj pôvod v antickej gréckej literatúre. Autorstvo sa pripisuje Epicharmovi. Neskoršie si ho obľúbili alexandrijskí, byzantskí a antickí rímski básnici (T. M. Plautus, Q. Ennius a i.). Populárnym virtuóznym prostriedkom sa stal v stredovekej literatúre (F. Villon, G. Chaucer a i.), ale vyskytuje sa aj v novšej avantgardnej a súčasnej poézii.

V slovenskej literatúre sa objavil v historických piesňach, napr. Zpustaténie Uherskej zeme pod Turky má začiatočné písmená strof s menom autora Matthaesus Roškovecius, no módnym formálnym prostriedkom sa stal až v básňach J. Silvána a ďalších lyrikov tohto obdobia. V novšej a súčasnej slovenskej literatúre akrostich nájdeme v poézii V. Paulinyho-Tótha, Š. Krčméryho, V. Miháliku, M. Chudu, Š. Moravčíka a i.

DONČ rytier leží tu.

O láske sní. Bo mocou cudzích krídel

Nad zem sa vzniesol, boha videl.

Čo z múk vyvodí slávu Zenitu.

O láske sní tu dobrý rytier DONČ.

(Š. Krčméry: Osem spevov rytiera Donča a spev pážat)

akt (lat. *actus* = čin, konanie, dej), tiež *dejstvo* – uzavretá časť dramatického diela, tiež vo význame *dejstvo*. Pojem súvisí s kompozičnou výstavbou drámy. Akt (u nás je zaužívaný pojem *dejstvo*) sa diferencuje na menšie kompozičné jednotky, ako sú obrazy, epizódy, scény, výstupy, dialógy, monológy a i. Jednotlivé akty (*dejsťvá*) môžu byť od seba oddelené medzihrami, spevom a tancom, hudobnými vložkami (boli príznačné pre antické divadlo), ale v modernom divadle iba spustením opony, resp. prestávkou.

Dráma má spravidla jeden (jednoaktovka) a viac aktov (*dejsťiev*), napr. tri (počiatky antickej drámy). Grécka dráma nebola delená na *dejsťvá*, ale už Horácius v diele *Ars poetica* člení drámu na päť *dejsťiev*. Päť*dejsťvové* členenie začala praktizovať aj renesančná dráma a Shakespeare, kanonizoval ho až klasicizmus. Španielske drámy boli zväčša *trojdejsťvové*. Realistická dráma (H. Ibsen, A. N. Ostrovskij, A. P. Čechov a i.) popri *päťdejsťvových* divadelných hrách členila hry aj na tri a štyri akty (*dejsťvá*). Dôvody deliť drámu na *dejsťvá* boli nielen tematické, kompozičné, ale aj technické (príbeh deja vyžadoval premenu scény, nový obraz). Moderná dráma odmieta klasickú kompozičnú výstavbu dramatického textu s odôvodnením, že takáto forma nemôže zachytiť skutočnosť v pohybe a vývoji. Preto uprednostňuje techniku montáže pri komponovaní jednotlivých obrazov (nie aktov) drámy. Vyznačuje sa polyfónnou štruktúrou obrazov.

aktovka – jednoaktovka, dramatický žáner, pozostáva z jedného → aktu (*dejsťva*). V aktovke sa po → *expozícii* dej nestupňuje → *intrigami*, ale priamo smeruje k istej situácii a → *rozuzleniu*. Aktovka často predstavovala akúsi dramatickú anekdotu s komickým vyúštením (A. P. Čechov, v Čechách J. Neruda a i.). V slovenskej dramatickej spisbe sú známe jednoaktovky J. G. Tajovského Matka

(1906), Tma (1912, pôvodne pod názvom Medzník, 1907 v USA) a „tri scény“ Hriech (1911) a V službe (1911).

alamódová poézia (fr. à la mode = podľa módy) – smer v ľúbostnej francúzskej poézii 17. stor. (rozšíril sa do Nizozemska a Nemecka), ktorý chápe lásku ako utrpenie a chorobu. Slovenská baroková alamódová ľúbostná lyrika chápe lásku ako trýznivú bolesť, je plná ľúbostnej túžby, vyznaní, prosieb, pochybností, trápenia, žiaľu z rozchodu a rozlúčky, používa cudzie, najmä románske a latinské slová (amant, dáma, adio, gustus, komendovať a pod.).

*Netráp, zrádná Venuše,
netráp srdce moje,
nebo ďalej nemúžem
znášet falše tvoje.
Vždycky raniš
a nezhojíš,
srdce odbíráš,
svoje ukrývaš,
moje trápiš, svoje trápiť nedáš.*

*Ach, má milá, čo myslíš,
že ma tak turbuješ?
Já jsem chorý, dobře víš,
však ma nelituješ.*

Slovenská alamódová lyrika sa vyznačovala veľkým počtom variantov obľúbených piesní.

alba (provens. = ranná pieseň, od lat. albus = biely, jasný) – stredo-veká provensálska pieseň o lúčení sa milencov za ranného svitu po spoločne strávenej noci. Keď ju v 12. stor. kultivovali trubadúri, nadobudla dialogizovanú formu a stala sa žánrom dvorskej a v 13. stor. meštianskej lyriky. Po epickom úvode nasledoval rozhovor milencov, do ktorého zaznel varovný hlas priateľa-strážcu. Spolu s dvorskou kultúrou alba zanikla.

Zo staročeskej lyriky je známa pod názvom „svítáníčka“ (V. Hanka). V slovenskej literatúre sa alby nezachovali, v súčasnej poézii tento žáner oživil napr. J. Buzássy.

*Tak pusto a tak bezútešne
vie byť len v piesni, šelesty
svitania – chvenie čelesty;
ešte sa chvíľu tešme,*

*kým svit nám ústa neoddelí,
ešte raz rozsvieť svoju pleť,
poslednú pieseň nechaj znieť
jak zlatý budík pri posteli.*

*To nie smrť... to sa iba dnie;
keď vtáča cez prah vypadne,
len v speve zamiera i besnie.*

*Každý cit na tón kamenie –
a z lásky je len umenie.
Zem dýchla do úst novej piesne.*

(J. Buzássy: Alba)

alegória (gr. allégorein = inakšie, obrazne hovoriť), tiež *inotaj* – druh metafory, pri ktorej sa prenesené významy personifikovaných osôb, vecí alebo abstraktných pojmov (Láska, Pravda, Svornosť, Spravodlivosť a pod.) vzťahujú na celé dielo, napr. v bájke, ľudovej rozprávke (ľstivosť má podobu líšky, koristníctvo podobu vlka, faloš podobu hada a pod.), v básni atď. Takými sú napr. básne J. Bottu *Báj na Dunaji*, *Na brehu Rimavy* (Alegória), ale aj básnická skladba *Smrť Jánošíkova*, balada J. Kráľa *Zakliata panna vo Váhu a divný Janko* a i.

*Za červeným morom, za tisíc vodami,
kamenná cestička pomedzi horami –
deláká – široká – ktože po nej chodí?
Ej, chodí syn veľký, slávy a slobody!*

(J. Botto: Syn minulosti)

Alegóriu treba chápať aj ako metaforický trópús, ktorý sa zakladá na zblížovaní súvzťažných stránok, kvalít alebo funkcií javov. Často sa používa v umeleckej literatúre, pretože sa považuje za prostriedok, ktorý zvýrazňuje poetickosť textu.

alexandrín (podľa verša starofrancúzskej Alexandreidy) – dvanásťslabičný (mužský) a trinásťslabičný (ženský) verš (jambický) so stálou prestávkou → dierézou po šiestej (tretej stope) alebo siedmej slabike verša. U nás sa za alexandrín považuje aj sylabický 12- a 13-slabičný verš ľudovej slovesnosti a romantickej („štúrovskej“) poézie.

Horí ohník, horí na Kráľovej holi. 12a

Ktože ho nakládol? – Dvanásti sokoli. 12a

(J. Botto: Smrť Jánošíkova)

alebo:

Často blúdím, táram sa cez celý boží deň, 13a

hľadajúc kolenačky aspoň dáky kameň, 13a

na ktorý by si oprel bolavú hlavičku 13b

a zadriemal zmorený aspoň len trošičku. 13b

(J. Kráľ: Zakliata panna vo Váhu a divný Janko)

Obidva typy verša majú svoju významovú hodnotu: dvanásťslabičný verš v Bottovej *Smrti Jánošíkovej* je „veršom“ Jánošíkovej voľnosti a slobody, kým trinásťslabičné verše sa viažu k tragickému „obsahu“. Typickým príkladom je 5. spev *Smrti Jánošíkovej*, v ktorom sa striedajú obidva sylabické typy verša.

„Zhotuj dušu k odchodu! // – kto mi to povedá?“ 13a

Chce ruku hor zodvihnúť, // ale sa mu nedá. 13a

A hlas jeden preletí // zimným víchrom cezeň: 13b

„Bols , Jánošík, voľný pán, // ale si už väzeň!“ 13b

Voľnosti, voľnosti, // mával som ťa dosti, 12c

a teraz ťa nemám // ani za dve hrsti! 12c

atď.

Nie je to náhoda, že S. Chalupka *Mor ho!* napísal trinásťslabičným veršom.

Zleteli orli z Tatry, // tiahnu na podolia, 13a

ponad vysoké hory, // ponad rovné polia, 13a

preleteli cez Dunaj, // cez tú šíru vodu, 13b

sadli tam za pomedzím // slovenského rodu. 13b

atď.

Šesťstopový jambický alexandrín v našej poézii je novšieho dáta.

*Bez cieľa nedávno som zašiel v šíre polia,
bo niet tam záhonka, čo gazdom by ma zval;*

(P. O. Hviezdoslav: "Bez cieľa...")

aliterácia (lat. ad = k; littera = písmeno), tiež *náslovný rým* – zvuková zhoda (figúra), opakovanie rovnakej hlásky alebo skupiny hlások na začiatku slov vo verši alebo vo vete. Príznačná je pre ľudovú poéziu a pre modernú pieseň. Aliteráciou priamo oplývala slovenská romantická poézia.

Dolu, ovce, dolu, dolu dolinami...

(J. Botto: Smrť Jánošíkova)

*Zo smútiacich starých smrekov
šumí po mne bôlný hlas*

(I. Krasko: Na cimiteri)

sám sebe so sebou stal som sa sám sebou

(R. Fabry: Ja som to)

*Bubny prešli stáročiami,
bubon veštil budúcnosť,
bubny vzbúr a búrky bubnov pod nebom,
bumerang bubnov ženúci stáda k hradbám,
buldogy bubnov proti rabom,
batľa bubnov, teba kolembám,
sirota, položím ťa ako zmrzlé vtáča na album
senilného generála vo výslužbe,
bublíny bubnov,
bubon vyšiel na bubon!*

(M. Válek: Bubnovanie na opačnú stranu)

alkajská strofa (podľa gr. básnika Alkaia) → strofa alkajská

allonym (gr. allos = iný; onyma = meno) – vypožičané meno autora z politických, cenzúrnych či iných dôvodov, napr. Emil Dzvonič (= Michal Dzvonič) a i.

almanach (arab. al – manach = výpočet) – zborník, ročenka literárnych prác rozličných autorov. Slovenské almanachy vychádzali pomerne často, nahrádzali nedostatok literárnych časopisov, novín i knižnú produkciu. Prvým almanachom v českom literárnom jazyku s poslovenčujúcimi jazykovými úpravami bola Zora (1. roč. vyšiel r. 1835), druhým česká Hurbanova Nitra (1842), ktorá vychádzala od r. 1844 do r. 1853 (spolu 5 roč.), ako prvá slovenská kniha. Známe sú almanachy ako Viktorinova Concordia, Lipa, Tábor a i.

alúzia (lat. allūdere = hrať sa, žartovať) – narážka, nepriamy odkaz na iný text alebo realitu. V literárnom kontexte v podstate funguje ako trópus, a to nielen v poetologickom, jazykovo-štylistickom zmysle, ale aj ako tematická zložka, ktorá sa včleňuje do stavby literárneho diela. Z hľadiska textu alúzia môže byť trojaká: 1. vnútrotextová (zakladá sa na skrytej nadväznosti dvoch či viacerých textov), 2. medzitextová (zakladá sa na priamej nadväznosti dvoch textov), 3. mimotextová (reaguje na aktuálne spoločenské pomery). Alúzia, ako vidieť, môže odkazovať na text alebo na súčasnosť, preto sa niekedy rozlišuje literárna a neliterárna alúzia. Teoretici rozlišujú: a) *priamu* alúziu (jasne vyznačené nadviazanie na cudzí text), b) *nepriamu* alúziu (súvislosť medzi dvoma textami nie je signalizovaná, čo poskytuje možnosť rozličnej interpretácie). Nepriama alúzia je podvedomou alebo vedomou reminiscenciou s aluzívnym zámerom alebo bez aluzívneho zámeru, môže byť aj plagiátom. Keďže alúzia nadväzuje na text iného literárneho diela, počíta s literárne vzdelaným príjemcom. V súčasnej slovenskej literatúre, najmä v poézii nachádzame veľa priamych alebo nepriamych aluzívnych spojitostí. Preto si jej vnímanie vyžaduje čitateľskú školenosť a kultivovanosť. Alúzia je blízka → citátu, s tým rozdielom, že je tesnejšou súčasťou textu. Verše V. Turčányho „*Pozdravenie, milý baťko! Neodbavíme vec krátko.*“ z básne Pred Hviezdoslavom v každej knižnici sú napr. alúziou na verše I. Krasku z básne Kritikovi: „*Pozdravenie, drahý baťko! Odbavme vec scela krátko*“, ktoré sú básnickou odpoveďou P. O. Hviezdoslavovi na jeho kritické výčitky vyslovené v básni Nové zvuky počujem. Hviezdoslav kritizoval mladých básnikov, že podliehajú literárnej móde a že v ich veršoch prevláda smútok, pesimizmus a beznádej.

amfibrach (gr. amfibrachys = krátky z oboch strán) – trojslabičná (v časomiere štvormórová) stopa vzorca U – U (medzi ľahkými dobami sa nachádza ťažká doba). P. J. Šafárik amfibrach realizoval v sylabotonicom verši básne Poslední noc:

Jak zapadlo slunce, jak mrákota hustá
 x xɛ x x / xɛ x// x xɛ x x / xɛ x
 U – U/ U – U// UU – U/ U – U
Se rozlila nebem, až stála zem pustá,
 x xɛ x x / xɛ x// x xɛ x / xɛ x
 U – U/ U – U// U – U/ U – U
Jak mlčelo všecko, jen z řeky šel chřest,
 x xɛ x x / xɛ x // x xɛ x / x xɛ
 U – U/ U – U// U – U/ U – ^
A větrové váli skrz chrasti a klest:
 x xɛ x x / xɛ x// x xɛ x / x xɛ
 U – U/ U – U// U – U/ U – ^

amfimakros (gr. amfimakros = z oboch strán dlhý) → krétik

anadiplóza (gr. ana = začiatočný; diplósis = zdvojovanie) – rečnícka (štylistická) figúra, pri ktorej sa opakuje niektoré slovo z konca vety na začiatku nasledujúcej vety alebo v poézii opakovanie slova (slov) z konca jedného verša na začiatku nasledujúceho verša. Podobnou figúrou je palilógia alebo → epanastrofa.

anafora (gr. anaphora = znovuvedenie, vyzdvihnutie), tiež *epanafora* – štylistická figúra, vzniká opakovaním hlásky/hlások, slova/slov, syntaktického celku/celkov na začiatku veršov, polveršov, strof alebo viet. Rozoznávame anaforu *hláskovú*:

Nepálte s mažiarmi, nekazte vzduch drahý!
Nezvoňte do sveta, nechajte piesní tak!

(J. Jesenský: Na vzkriesenie)

slovní:

Ona mi z ohňov nebeských letí,
Ona mi svety pohýna,
Ona mi kýva zo sto životov:

(A. Sládkovič: Marína)

a syntaktickú:

*Tak náhle spomenul som si na ďaleký domov,
tak náhle spomenul som si na stesk plachých očí*

(I. Krasko: Stesk)

*Ostávajúte zdravé vilky nocou zmietauté
Ostávajúte zdravé hlavy trnám ovité
Ostávajúte zdravé kolieska na dvojkoľke
Ostávajúte zdravé drobné mince v tobolke*

(Š. Žáry: Bronzová vlčica)

anagnoriza (gr. ana – gnósisis = opätovné poznanie) – ústredný pojem Aristotelovej teórie drámy. Aristoteles anagnorizu chápe ako premenu nevedomosti v poznanie. Rozoznával šesť anagnoríz, za najkrajšiu považoval tú, ktorá vyplynula zo „samých udalostí“, z deja, a bola spojená s peripetiou.

anagram (gr. ana = cez; gramma = písmeno) – slovo alebo skupina slov, ktorá vzniká preskupením písmen, slabík či iných častí slova s odlišným významom, napr. *vatra – tráva, srdce – drsc* (deeresce, Srdce DrSc., názov básnickej zbierky V. Turčányho) a pod.

Anagram je hra so slovami, ktorá tvorí základ napr. prešmyčky (hádanky založenej na premiestňovaní hlások), ale využíva sa i v básnickej reči ako významný zvukový prvok pri tvorbe asonancie, konsonancie a pod. Za anagram sa považuje aj slovo zašifrované v básnickom texte, napr. v slovenskej básni Anagramma Slavicum (vznikla okolo roku 1703) je anagram na meno Františka Rákocziho:

Rak oči jest dostal, pod nebem jíž lítá.

Z českej literatúry je známy anagram "Hynku" na meno K. H. Máchu z Mája:

Hrdliččin zval ku lásce hlas.

S anagramom sa stretne aj v súčasnej slovenskej poézii.

anachronizmus (gr. ana = proti, späť; chrónos = čas) – zámena, pre-

nášanie udalostí, motívov, osôb, myšlienok a pod., ktoré sa nemohli vyskytnúť v danom historickom období (ide o nezhodu, chybu v dobovom určení). Za anachronizmus sa napr. považuje, keď v Shakespeareovej historickej tragédii Antonius a Kleopatra hrdinka žiada od slúžky papier a atrament, ale aj román E. Maróthy-Šoltésovej *Proti prúdu*, v ktorom autorka r. 1894 ako hrdinu predstavuje zemana, ktorý mal zohrávať vedúcu úlohu v národe. Za anachronické môžeme považovať aj viaceré básne (romantické balady) L. Podjavorinskej, Š. Krčméryho a pod.

Termín sa používa aj vo význame dávny prežitok, zastaraný názor a pod.

anacolút (gr. anakolúthos = nedôslednosť, bez súvislosti) – syntaktická figúra, porušenie gramatickej stavby, vybočenie z väzby uprostred vety. Anacolút nie je defektnou jazykovou konštrukciou, ale štylistickým príznakom vzrušenej emocionálnej reči.

Kto do teba kameňom, ty doňho chlebom.

alebo:

Ulomí a – nikdy lepšej chuti!

dnu sám, žena kŕmi sienkom koňa...

čo tam po nej! preto neschudobnie,

sama riekla – dá len z toho, čo má.

(M. Rázus: Keď sa srdce ozve)

anakreontika (podľa starogr. básnika Anakreonta) – druh rokokovej poézie hedonisticky oslavujúcej bezstarostný život, priateľstvo, hodovanie, lásku a víno. Vzorom tohto druhu poézie bola lyrika starogréckeho básnika Anakreonta (6. stor. pred n. l.), autora pijanských piesní. Z jeho básní sa zachovali iba úryvky.

Anakreontská poézia vznikla koncom 18. stor. v prostredí francúzskych salónov (La Fare, Chaulieu a i.) a pretrvávala v západoeurópskej literatúre, najmä v anglickej (Gay, Waller a i.) a nemeckej lyrickej poézii (Hagedorn, Gleim a i.) a začiatkom 19. stor. v tvorbe osvietenecov. Anakreontika neobišla ani ruskú (Puškin, Lomonosov, Deržavin a i.), poľskú (Karpinski, Kniaznin a i.), českú (Puchmajer, Hněvkovský a i.), ba ani slovenskú poéziu. Prejavila sa vo veršoch J. Palkoviča, B. Tablica, P. J. Šafárika a S. Rožnayho,